

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

24. augustil kaitses Hanna Pook Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Pronoun use and variation in Estonian dialects: kes ‘who’, mis ‘what’ and keegi ‘someone’” („Pronoomenite kasutus ja varieerumine eesti murretes: kes, mis ja keegi”). Juhendaja oli prof Liina Lindström (TÜ), oponent prof Marja-Liisa Helasvuo (Turu ülikool, Soome).

Varieerumine on keele loomulik osa: varieeruda saab muu hulgas hääldus, sõnavara, vormid, konstruktsioonid. Varieerumist võib leida kõikidest keeltest, murretest ning registritest, kõikidelt keele tasemetelt ja iga keelekasutaja kõnest. Doktoritöö uurib asesõnade kasutuse varieerumist eesti murretes. Vaatluse all on küsivad-siduvad asesõnad *kes* ja *mis* ning umbmäärane asesõna *keegi*, mille varieerumist on uuritud kahest aspektist. Esmalt, kui kirjakeeles saab asesõnadega *kes* ja *keegi* viidata vaid elusolenditele ning asesõnaga *mis* elututele objektidele, siis teatud eesti murretes on võimalik ka nende asesõnade vastupidine kasutus (*Kellest sa leiba teed?*

Mulle tuli kiri vennalt, mis Saksamaal elab. Poest ei olnud kedagi saada.). Teisalt, kui muude nimisõnade ja asesõnade puhul on osasihitise positsioonis osastava käände kasutamine kohustuslik, siis asesõna *mis* puhul võib samas positsioonis selle asendada ka nimetava käändega (*Mida ~ mis sa teed?*).

Töö eesmärk oli välja selgitada, millised geograafilised ja morfosüntaktilised tunnused neid kaht varieerumist mõjutavad ning mis võis nende teket põhjustada. Töös ilmnes, et uuritud varieerumiste arengus on oluline koht grammatiseerumisel: nähtusel, mille puhul sõnavaralised elemendid keeles muutuvad aja jooksul järjest grammatilisemaks ja kaotavad sealjuures mitmeid tähendusnüansse. Nende asesõnade enim grammatiseerunud positsioonides ja funktsioonides tuleb varieerumine kõige rohkem esile. Tulemused näitavad, et uuritud asesõnade kasutuse varieerumine ei ole juhuslik, vaid sõltub paljudest tihti omavahel seotud keelesisestest ja -välistest tunnustest. Kõnelejad ei pruugi olla neist teguritest teadlikudki, kuid need ilmnevad kvantitatiivsete ja sta-

tistiliste sageduspõhiste analüüside käigus. Just (murrete) lauseehituse uurimisel on selliste meetodite kasutamine eriti oluline, sest vaid nii on võimalik kindlaks teha peenemaid kasutusnüansse, mis kvalitatiivses analüüsis ei pruugi avalduda. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91304>)

5. septembril kaitses Merit Rickberg Tartu Ülikoolis semiootika ja kultuuriteooria erialal doktoritöö „Towards complexity thinking with Juri Lotman: Modelling cultural dynamics in educational systems“ („Kompleksse mõtlemise poole koos Juri Lotmaniga: kultuuridünaamika modelleerimine haridussüsteemides“). Juhendajad olid prof Peeter Torop (TÜ) ja lektor Silvi Salupere (TÜ), oponentid dotsent Laura Gherlone (Argentiina paavstlik katoliku ülikool, Buenos Aires) ja prof Dalia Satkauskytė (Vilniuse ülikool, Leedu).

Haridussüsteemides nähakse sageli olulist platvormi üleilmsete probleemide lahendamiseks ning ühiskondlike muutuste juhtimiseks. Vaatamata püüdlustele planeerida, juhtida ja mõõta hariduse mitmetasandilisi protsesse võivad need siiski viia ootamatute tulemusteni. Üks võimalus taolisi arenguid kirjeldada on modelleerida haridust kompleksse süsteemina. Kompleksüsteemide uuringud pakuvad raamistikku, mille abil on võimalik mõtestada süsteemi osade vahelisest mittelineaarsest vastastikmõjust tingitud ennustamatust. Kuigi osadevaheliste keeruliste seoste kirjeldamine ei võimalda paremini ennustada täpseid arengusuundi, võib see aidata tuvastada muutuste mustreid sellistes süsteemides. Problemaatiline tundub aga olevat see, et kompleksuse mõistmise raamistikud on peamiselt inspireeritud loodus- ja täppis-teaduste valdkondades tehtud uuringutest. Ehkki kõiki kompleksseid süsteeme saab kirjeldada mõningate ühiste põhimõtete

alusel, on nende süsteemide käitumises ka suuri erinevusi, sõltuvalt sellest, kas kompleksust vaadatakse füüsilistes süsteemides või kultuuris.

Doktoritöö käsitleb Juri Lotmani semiootilise teooria potentsiaali kultuuri kui kompleksse süsteemi eripära täpsustamiseks. Juri Lotmani kultuurisemiootikast tulenev kompleksuspõhine lähenemine suudab hoida kultuuri staatilis-dünaamilist mõõdet paradoksaalses pinges ning selle kaudu käsitleda ühtaegu nii lineaarseid protsesse kui ka ennustamatuid arenguid, vaadeldes neid üksteist vastastikku tingivatena. Doktoritöö selgitab, kuidas Lotmani kompleksusraamistik võimaldab modelleerida kultuuridünaamika ja kultuuri struktuurilise korralduse vahelist suhet ning võib seega pakkuda väärtuslikku sisendit haridusvaldkonna jaoks, kus küsimus erinevate mudelite suutlikkuse kohta soovitud muutuste esilekutsumiseks on kriitilise tähtsusega. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91392>)

19. septembril kaitses Andra Annuka-Loik Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Naer ja naerev hääl eesti suulises suhtluses“ („Laughter and smile voice in Estonian spoken interaction“). Juhendaja oli dr Tiit Hennoste (TÜ), oponent dr Maria Frick (Oulu ülikool, Soome).

Naer on akustiline konstruktsioon, millel eraldiseisvana tähendus puudub. Seda, mida kõneleja naeruga teeb, saab teada naeru ümbritsevast kontekstist. Naeru seostatakse sageli huumoriga. Kuigi see võib nii olla, ei saa tähelepanuta jätta naeru olulist rolli probleemsetes olukordades. Inimesed naeravad ka siis, kui soovivad pehmeneda nende jaoks delikaatseid olukordi: näiteks keeldutakse kutsesest või põhjendatakse, miks mõni asi on õigeks ajaks tegemata jäänud. Nii on naer vahend, millega saab vähendada tekkinud piinlikkustunnet. Naerev hääl – väitekirja

teine peamine uurimisobjekt – on hääle-kvaliteedi muutus, mis sageli kaasneb naeratamisega. Varasemad uurimused on selgitanud, et sarnaselt naerule võib naerev hääel olla kasutusel nii humoorikates kui ka probleemsetes olukordades.

Väitekirjas analüüsiti nii argi- kui ka ametivestlusi, et võrrelda kahe vestlustüübi naere. Argivestluste seas on sõprade ja tuttavate vahelised vestlused, mis toimuvad vestlejate kodudes. Ametivestluste hulka kuulub nii infokõnesid kui ka telesaadete salvestusi, milles kõnelevad üksteisele võõrad, ametirollis olevad isikud. Töös uuriti, millised on eesti suhtluses esinevad naerud, kui pikalt naer ja naervad hääled kestavad, kus nad kõnevoorus asuvad, mis toimub vestluses pärast naeru ja naervat häält ning kuidas on nendega seotud naeratused ja liigutused. Võrreldi ka seda, kuidas erinevad nende poolest ameti- ja argivestlused ning humoorikad ja probleemsetes olukordades.

Tööst järeldus, et naer ja naerev hääel erinevad argi- ja ametivestlustes küllaltki palju. Näiteks kestab naer argivestlustes kauem kui ametivestlustes. Samuti on vestlustüübiti ja suhtlusolukorrati erinev see, kus naer ja naerev hääel voorus paiknevad. Kui humoorikates olukordades hõlmasid naer ja naervad hääled enamasti kogu vooru, siis probleemsetes olukordades esinesid need pigem vooru lõpus. Ka naeru ja naerva häälega kaasnevad liigutused on erinevad: probleemsetes olukordades liigutavad kõnelejad naerdes oma keha palju väiksema amplituudiga, kui nad teevad seda humoorikates olukordades. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/91983>)

29. septembril kaitses Silvia Kurr Tartu Ülikoolis doktoritöö „Material ekphrasis: Bringing together new materialisms and ekphrastic studies” („Materiaalne ekfraas: uusmaterialismi ja ekfraasi-

uuringute kohtumine”). Juhendaja oli prof Marina Grišakova (TÜ), oponendid prof Gabriele Rippl (Berni ülikool, Šveits) ja dr Jarkko Toikkanen (Oulu ülikool, Soome).

Kui antiikajal kasutati terminit *ekfraas* mentaalset visualiseerimist ergutavale kõnele viidates, siis tänapäeval kirjeldatakse selle mõistega erinevaid intermediaalseid nähtusi, alates maalide, skulptuuri ja fotograafia kirjanduslikest kirjeldustest kuni filmidesse integreeritud maalikunstini. Doktoritöö käsitleb ekfrasitiliste kirjelduste ja kujutiste funktsioone kirjanduses ja filmis ning uurib, kuidas ekfraas transformeerib kujutist, juhtides seega tähelepanu materiaalsusele ja kehas-tumusele. Materiaalsusele orienteeritud analüüs toetub uusmaterialismi teooriatele, millel on kaks eesmärki: esiteks, ületada dualistlikke vastandeid (keha ja vaim, loodus ja kultuur, materiaalsus ja tähendus); ja teiseks, vaidlustada ideed, et materiaalsus on passiivne objekt.

Materiaalsuse analüüs mitmel skaalal – alates mikroskoopilisest kuni makroskoopiliseni – näitab, et ekfraas vaidlustab dualismi ja antropotsentrismi mitmel viisil, rõhutades muu hulgas rakkude agentsust, kehastunud kogemust ja ökoloogilisi protsesse. Seega on ekfraas võimas vahend, et (ümber) kujundada arusaama kunstist ja maailmast. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/92130>)

31. oktoobril kaitses Tiina Paet Tartu Ülikoolis eesti keele erialal doktoritöö „Võõrainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade”. Juhendajad olid TÜ emeriitprofessor Urmas Sutrop ja EKI juhtivkeelekorraldaja dr Peeter Päll, oponent dr Pirkko Nuolijärvi (Kodumaa keelte keskus, Soome).

Leksikoloogiaalase väitekirja uurimisobjekt on eesti keele võõrainese (tsitaat-sõnade ja võõrsõnade) kasutamisega

seonduv. Eesmärk on näidata, mis soodustab võõrsõnade kirjakuju muutumist ja mis seda takistab, ning pakkuda eesti keelekorraldusele uuendatud põhimõtteid keelde tuleva võõrainese käsitlemiseks, eeskätt leksikograafilisel esitamisel Eesti Keele Instituudi (EKI) ühendsõnastiku (ÜS) ja 2025. aastal ilmuva ÕS-i tarvis. Leksikograafiline esitus tähendab sõnavaraüksuste igakülget kirjeldamist, mis hõlmab nii sõna vormi, sisu kui ka kasutamist. Võõrsõnavara esitusega kaasnevad mitmed keelekorralduslikud küsimused: kust jookseb piir aktsepteeritava rööpvormi ja ortograafiavea vahel, kuidas käsitleda rööpseid kirjakujusid ja keelereeglitele mittevastavaid vormistusviise (nt tsitaatsõnade puhul), levinud mugandhääldusi, käändtüüpide segunemist, sõnatähenduste muutumist jms. Tänapäeva leksikograafias ja keelekorralduses lähtutakse küll järjest enam kasutuspõhisusest (nt keeleteoimkonna otsustes) ja teadusliku uurimise tulemustest (muudatused ÜS-is ja ÕS-is 2025), ent seni pole piisavalt uuritud, kuidas normingud toimivad ja millised normingud ei tööta. Väitekirj on osa sellesuunalisest uurimistööst: vaadeldud on võõrsõnade kirjakuju muutumist saja aasta jooksul ja lähtutud kasutuspõhisest lähenemisviisist. Uurimismaterjal pärineb eeskätt võõr- ja õigekeelsussõnasti-

kest ja sõnastike andmebaasidest, taustamaterjal EKI keelenõu andmebaasist. Tulemused näitavad, et piir rööpvormi ja kirjavea vahel on suuresti tunnetuslik ja kokkuleppeline. Ühest piiri aktsepteeritava keelemuutuse ja õigekirjavea vahel on raske kehtestada, ent kui kasutus näitab paljude keelekasutajate sagedast n-ö eksimist ühe vormi kasuks, siis on sellel põhjus, mis väärrib uurimist. Sõnaraamatutöös võiks toetuda järgmisele hindamisalusele: kui norminguvastast varianti on võrreldes normingukohasega kogukasutuses vähemalt 20%, on alust kaaluda rööpvormi aktsepteerimist. Võõrsõnade kirjakuju muutumise olulisemad aspektid on lähtekeel (selle struktuur), laenu kuju lähtekeeles ja vahenduskeeles, laenamise situatsioon ning keelekorraldusotsused. Eesti keel on kõige ulatuslikumalt olnud kontaktis saksa ja vene keelega, suurem osa laentüvevarast on jõudnud eesti keelde saksa keele kaudu. Praegune dominantkeel on inglise keel, mille vahendusel toimub nn taaslaenamine, samuti on see peamine uuslaenude allikas. Väitekirjas olen jõudnud järeldusele, et üldkeele sõnaraamatus, nagu EKI ühendsõnastikus, saab deskriptiivseid ja preskriptiivseid infoüksusi põimida, lisa-des selgituse või soovitusel ajaloo. (<https://hdl.handle.net/10062/93466>)